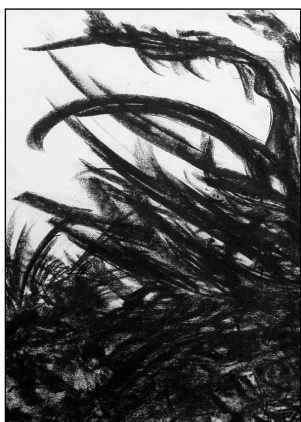

KÁRMÁN GÁBOR

HONNAN TUDTAK TÖRÖKÜL A 17. SZÁZADI ERDÉLYIEK?

**A kisebb követségek,
így az erdélyiek emellett
abban is biztosak
lehetek, hogy
tolmácsaikat a nagyobb
hatalmak diplomatái
lepénzelik, így titkaikról
rajtuk keresztül
tudomást szereznek.**

A címben feltett kérdésre létezik egy roppant egyszerű válasz: sehonnan. Az Erdélyi Fejedelemség ugyan az Oszmán Birodalom vazallusállama volt, ám lakóinak mindennapi életében, békeidőben a törökök szinte semmilyen szerepet nem játszottak: Moldvával és Havasalfölddel ellentétben az állam határain belül egyáltalán nem állomásoztak oszmán csapatok, és a fejedelemség területére nem települtek be törökök. Az időnként a fejedelmi udvarba, követségbe érkező oszmán tisztségviselőkön kívül az erdélyiek túlnyomó többsége csak akkor látott törököket, amikor a Birodalom seregei a fejedelemség területére léptek; egyébként mivel erre nagyjából negyven-ötven évenként sor került, a sajnálatos élmény majdnem minden generációnak osztályrészül jutott. Ahogyan Horn Ildikó a kora újkori erdélyiek idegennyelv-tudásáról szóló ismereteinket összefoglaló cikkében jelezte: még a fejedelemség vezető politikusai közül is csak azok tanulták meg a török nyelvet, akik valamilyen ok miatt hosszabb időt voltak kénytelenek eltölteni Isztambulban – általában azért, mert száműzetésbe kényszerültek.¹ Bethlen Gábor vagy Székely Mózes példája azonban semmiképpen nem általánosítható a fejedelemség elitjének egészére nézve.

Az iskolai oktatásban – a korszak pedagógiai elveit tekintve tulajdonképpen azt mondhatnánk: természetesen – nem volt jelen a török nyelv, hiszen a kollégiumi képzés célja nem valamiféle praktikus ismeretek átadása volt, hanem egyrészt a retorikai képességek (elsősorban is a latin nyelvtudás) fejlesztése, másrészt felkészítés a szent szó-

vegek és az azok értelmezéséhez elengedhetetlen filozófiai traktátusok olvasására.² Az egyetlen keleti nyelv, amely része volt egy 17. századi erdélyi kollégium curriculumának, a héber volt. A fejedelemség legelitebb oktatási intézményének számító gyulafehérvári kollégium tanmenetét három, a németországi Herbornból hozott tanár, Johann Heinrich Alstedt, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludwig Philipp Piscator dolgozta ki az 1620-as évek végén. Tervezetük szerint az Ótestamentum nyelvének alapjait a legfelsőbb évfolyam diákjainak kellett volna elsajátítaniuk.³ Azonban hogy ez a gyakorlatba is átment-e, arról lehetnek kétségeink. Ellenkező esetben aligha tartotta volna szükségesnek Apáczai Csere János 1653-ban, ugyanebben a tanintézetben *A bölcsesség tanulásáról* tartott székfoglalójában, hogy hosszasan érveljen a héber nyelv oktatásának bevezetése mellett, amelyet ő személyesen magántanártól volt kénytelen tanulni.⁴ Jellemző, hogy még a kizárólagosan retorikai-poétikai jellegű képzést a reáliák, a korszakban hatalmas fejlődésnek indult természettudományok irányában kibővíteni akaró Apáczai sem a török nyelv oktatását javasolta, hanem a héber mellett az arabét.⁵ Ennek révén nyílt volna meg ugyanis szerinte a diákok előtt a lehetőség arra, hogy elmélyedjenek az ókori görög gondolkodók rendszerének megismerésében, hiszen azok legfontosabb középkori kommentárjai az arab nyelvterületről származnak. A török nyelv elsajátításának a fejedelemség politikai helyzetéből adódó esetleges hasznai nyilvánvalóan nem jelentettek figyelembe veendő szempontot a korszak iskolatörténetében. Az elitképzés kivételes eseteiben – mint például a gyulafehérvári udvari iskola Keresztúri Bíró Pál által összeállított tanmenetében – helyet kaphatott a török nyelv alapjainak elsajátítása is. Ennek eredménye csak a nemesség egészen kicsiny csoportját ruházta fel egy nem kifejezetten magas színvonalú nyelvtudással, hiszen Keresztúri – aki maga nem tudott törökül – ugyan megtaníthatta a szókincs egyes elemeit, de Bethlen Miklós beszámolója szerint a grammatikával nem töltöttek időt, így rejtély, hogy miképpen tudták a nyelvet bármilyen szinten használni.⁶

Voltak azonban olyan területek, amelyeken nyilvánvalóan szükség volt a török nyelv ismeretére. Elsősorban persze a fejedelemségben nagy népszerűségnek örvendő „török áruk” közvetítői, a kereskedők jutnának a kutató eszébe, a fejedelemség kalmárjainak azonban nem volt szükségük török nyelvtudásra. Az Oszmán Birodalomból érkező árutak ugyanis havasalföldi kereskedők szállították Nagyszebenig, a századoknak csak a nyugat felé való továbbításról kellett gondoskodniuk; a 17. század második felében pedig a „görög”, illetve örmény kereskedők hozták az oszmán termékeket: így aztán nem tudunk arról, hogy erdélyi kereskedők a Birodalom útjait járták volna.⁷ Akadt azonban egy másik csoport, amelynek igencsak nagy szüksége volt a török nyelv ismeretére. A diplomaták nyelvtudása alkalmasint közügy volt: tárgyalásaik során minden apró részletnek nagy jelentősége lehetett, ezért a nyelvek közötti megfelelő átjárás biztosítása állami feladatnak számított.

A legtöbb főkövet és Isztambulban rezideáló diplomata azonban nem beszélt az oszmán török nyelvet: még azok között is, akiknek nyelvtudásáról bármit tudunk, elenyésző számban vannak azok, akik tudtak törökül. Ellentétben az Európa nyugati feléből érkező isztambuli diplomatákkal, az erdélyiek csak egyetlen évig maradtak az oszmán fővárosban, ez pedig az esetek legnagyobb részében nem bizonyult elengedőnek a nyelv elsajátítására.⁸ A portai tolmácsok, az ún. dragománok természetesen mindig rendelkezésre álltak, ám az köztudott volt, hogy ezeket az embereket – akik a 16. században főleg renegátok, később fanarióta görög származásúak voltak – lojalitásuk a szultánhoz fűzte, és minden hasznos információt, amely keresztülment a kezükön, továbbítottak az oszmán hatalomnak.⁹ A kisebb követségek, így az erdélyiek emellett abban is biztosak lehetnek, hogy tolmácsaikat a nagyobb hatalmak diplomatái lepénelik, így titkaikról rajtuk keresztül tudomást szereznek. Az erdélyi kö-

vetségén hosszú évtizedekig portai tolmácsként szolgáló magyar renegát, Zülfikár aga például újra és újra előtűnik a korabeli császári követ, Simon Reniger jelentésében: egyrészt a tőle kapott információk, másrészt a neki adott kenőpénzzel kapcsolatos kérdések miatt.¹⁰

A tolmácsok mint hírszerzők problémájára természetesen számos megoldás született. A korai időszakban a követségek konstantinápolyi, de a Portához nem kötődő tolmácsokat fogadtak fel; ezek lojalitása és szakértelme azonban szintén megkérdőjelezhetőnek bizonyult. A velencei követség volt az első, amely saját tolmácsképző intézményt hozott létre az oszmán fővárosban 1551-ben: a *giovanni della lingua* néven emlegetett tanítványok úgy nyerhettek bevezetést az oszmán nyelvbe és politikai kultúrába, hogy közben megőrizték Velencéhez tartozásukat. Példájukat több mint egy évszázaddal később, 1669-ben követte a francia külpolitika a *jeunes de langue* intézményének bevezetésével, akiket először Konstantinápolyban, a 18. században pedig már Párizsban képeztek ki. Hasonló utat jártak be a császári követség *Sprachknabéi* is, és még az Isztambulban állandó követséget fent nem tartó Lengyel–Litván Unió is rendszeresen küldött az oszmán fővárosba embereket, hogy azok ott sajátíthassák el a nyelvet.¹¹ Az Erdélyhez hasonló helyzetben lévő, oszmán adófizető államok közül Raguzáról tudjuk, hogy nagy hangsúlyt fektetett a tolmácsképzésre. Az Oszmán Birodalmon belül kiterjedt kereskedelmi hálózattal rendelkező városállamnak erre kiváló lehetőségei voltak: a raguzai tolmácsok általában csak azután mentek Isztambulba, hogy hosszú időt töltöttek el a birodalom más városai-ban, Thesszalonikiban, Drinápolyban, Szmírnában vagy Plovdivban.¹²

Erdély portai követségén is működött egy, a *giovanni della lingua*hoz nagyon hasonló hivatal: a török deákok intézménye.¹³ A követség időnként arra kényszerült, hogy ad hoc módon felfogadjon ilyen-olyan nyelvtudással rendelkező erdélyieket tolmácsolási feladatokra: ismertek például olyan esetek, amikor a követség levelezésének hordozásáért felelős ún. „posta”, aki hosszas utazásai alatt elsajátíthatta a török nyelvet, kapott tolmácsi megbízatást.¹⁴ Hozzájuk képest a török deákok minőségi különbséget jelentettek: őket a fejedelem abból a célból küldte Isztambulba, hogy elsajátítsák a nyelvet, és ehhez – legalábbis elvben – minden segítséget meg is adott nekik. Cserében viszont feladatuk jóval nehezebb volt: nemcsak az utcán beszélt, hétköznapi nyelvi normát kellett elsajátítaniuk, hanem az Oszmán Birodalom kancelláriai nyelvét, a számos arab és perzsa elemet tartalmazó *oszmánlit*. Ráadásul nemcsak nyelvhelyességi, hanem stilisztikai elvárásokkal is szembe kellett nézniük: a fejedelmek aligha voltak lelkesek, ha követeiknek azért kellett mentegetőzniük a Fényes Portán – ahogyan az Barcsai Ákossal történt –, mert a szultánnak szóló levél, a török deák hibájából, rossz stílussal, „parasztul” volt fogalmazva.¹⁵

Az Erdélyi Fejedelemség fennállása alatt mindössze tíz olyan emberről tudunk, akik a török deák hivatalát viselték.¹⁶ Furcsa, hogy a legtöbb információval annak a tanulási folyamatáról rendelkezünk, akinek a karrierje a legkevésbé sem kezdődött tipikus módon. Rozsnyai Dávid az adót beszolgáltató főkövettel és a kapitihával (tehát a fejedelemség portai ügyvivőjével) együtt indult el a Portára, az 1663-as év hadi viszonyai miatt Isztambulba azonban csak két évvel később jutott el. Az erdélyiek abban az évben Eszéken találkoztak a hadaival Magyarország felé tartó nagyvezírral, és a főkövet a találkozó után vissza akart térni Erdélybe: a kapitihá viszont a két mellette lévő közül csak az egyik török deákot akarta a Fényes Portára magával vinni. Mivel Rozsnyai társa, Brankovics György már beszélt valamennyire törökül, rá esett a választás: Rozsnyainak rövid úton vissza kellett volna tehát térnie Erdélybe, ha a Porta görög származású főtölmácsának, Nikusziosz Panagiotésznek (ismertebb török nevén Panayotínak) nem lett volna sürgősen szüksége valakire, aki latinról magyarra tud neki tolmácsolni. Így Rozsnyai a portai főtölmács kíséretében maradt, és

valamivel később ott kezdte meg a török nyelv elsajátítását is: a következő évet nagyrészt Belgrádban töltötte, és itt tett szert annak a nyelvtudásnak alapjaira, amellyel a következő öt évtized fejedelmeit szolgálta.

Annnyiban azonban Rozsnyai mindenképpen a többi török deák mintáját követte, hogy az alapvető ismeretek – így az ábécé – elsajátítása után tanulásához tanítómesztert, ún. hodzsát fogadott fel.¹⁷ Hasonlóképpen hodzsától tanult Romosz János és Harsányi Nagy Jakab is – utóbbi ráadásul nem is akárhánytól: tanítója oktatta török nyelvre az előbb említett Panayotit is, aki aztán fényes karriert futott be, az Oszmán Birodalom történetében először ő kapta meg a fődragománi címet.¹⁸ Figyelemre méltó, hogy egyetlen adat sem utal arra, miszerint a Gyulafehérvárt működő, tapasztalt török deákok a nyelvtudás alapjainak átadásával segítették volna a pályájukat éppen csak megkezdő fiatalembereket.

Rozsnyai naplótöredékeinek köszönhetően még azt is tudjuk, hogy mennyit fizettek a török deákok hodzsáiknak: ha mindennap vettek tőlük órákat, akkor maximum 10–15 tallért, éves fizetésük 5–7, százalékát kellett tanáruk bérére költeniük.¹⁹ A legnagyobb, a nyelvtanuláshoz kötődő kiadást az jelentette, hogy fejlődésük felgyorsítása érdekében „házat fogadtak” maguknak, tehát a követség többi tagjától külön költöztek. Ennek pedagógiai hasznára Boldvai Márton kapitálya világított rá, amikor arról számolt be fejedelmének, hogy Romosz Jánosnak nincs elég pénze a saját háztartás fenntartására: „haza kell ide az én asztalomhoz járni nyavalyásnak enni (kit én nem bánok ugyan), de itt miközöttünk magyarul beszélvén, semmit nem tanulhat.”²⁰ A külön szállás bérlésére fordított összeghez képest az a pénz már igazán elenyésző lehetett, amelyet a stíluskövetelmények gyakorlásához használatos kancelláriai iratok beszerzésére fordítottak – Rozsnyai például egész komoly gyűjteményt hagyott hátra különféle oszmán diplomáciai iratokból.²¹

Arról mindazonáltal semmilyen adattal nem rendelkezünk, használtak-e az erdélyi török deákok valamiféle tankönyvet a nyelv elsajátításához. Nagyon valószínű, hogy nem: a 17. század második feléig elenyészően kevés, a török nyelv elsajátításához használandó könyv látott nyomtatásban napvilágot, és kérdés, hogy André Du Ryer *Rudimenta grammatices linguae turcicae*-ja vagy Giovanni Molino szótára Isztambulban hozzáférhetőek voltak-e.²² A dubrovniki levéltárban fennmaradt néhány díszes kiállítású kéziratos török ábécéskönyv, amelyet a raguzai tolmácsok oktatásához használtak – hasonlóról Erdélyből nincs tudomásunk.²³ Az azonban bizonyos, hogy amikor az 1660-as évek végén hirtelen megsokasodott a török nyelv tanulásával kapcsolatos könyvek száma Európában, ennek a fellendülésnek erdélyi szereplője is volt, a korábban már említett Harsányi Nagy Jakab személyében.

Harsányi Nagy Jakab 1615-ben született, alighanem a Partiumban.²⁴ Nyugat-európai, Franekerben és Leidenben végzett egyetemi tanulmányai után – amelyeknek során Cambridge-be és Edinburgh-ba is eljutott – az 1640-es évek végén a nagyváradi kollégium rektora lett. Ebben a funkciójában érte a szatmárnémeti zsinat megrovása puritánus nézetei miatt.²⁵ Az 1650-es évek legelején a tanítást elhagyó Harsányit az erdélyi nagyobb kancellária írnokai között találjuk. Innen került ki 1651 második felében a Portára, ahol az ún. török deák posztját töltötte be. Az évtized nagy részét Konstantinápolyban töltötte, a fejedelem bukása után a Héttoronyba is bezárták. Egy rövid havasalföldi kitérő után visszatért a fejedelemségbe, amelyet Nagyvárad esete után, birtokai elvesztésével kellett végleg elhagynia.²⁶

1660 és 1667 között Harsányit egy száműzött moldvai vajda, Gheorghe Ștefan szolgálatában találjuk. Őt követve Európa gyakorlatilag egész keleti felét beutazta, még Moszkvában is járt, de képviselte urát Brandenburg, később Svédország udvaraiban is. Az évtized közepén, még mindig a vajda szolgálatában, az akkor svéd uralom alatt álló Stettinben telepedett le. A pomerániai városban érte Frigyes Vilmos

brandenburgi választófejedelem üzenete, aki 1667-ben Berlinbe invitálta, és udvari tanácsosi rangot ajánlott fel neki.²⁷ Harsányi itt töltötte élete utolsó éveit – valamikor 1679 októberre és 1684 májusa között bekövetkezett haláláig –, és itt, Cölln an der Spreeben, az elektor udvari nyomdájában látott napvilágot könyve, a *Colloquia Familiaria Turcico–Latina* (azaz, Rotterdami Erazmus munkája magyar fordításának címét parafrázálva, a *Török–latin beszélgetések*) 1672-ben.²⁸

A *Colloquia* Harsányi egyetlen ismert könyve. Tartalmát az Oszmán Birodalomról folytatott beszélgetések teszik ki, amelyek párhuzamosan oszmán török, illetve latin nyelven folynak. Két főszereplője, a Követ és a Tolmács beszélgetésének legfontosabb témái az Oszmán Birodalom tisztségviselői, hivatalnokai a Szultáni Udvaron kívül és belül, kormányzata, tengeri és szárazföldi hatalmának összetevői, illetve a törökök természete és sokféle szokásai, vallása és szektái – ahogyan a címlapon olvasható hosszas magyarázat összegzi. A két főszereplő mellett a kötet lapjain feltűnnek más figurák is, a Kalauz, a Fogadós, néhány Katona és egy Boltos, akik a saját szakmájukkal kapcsolatos kérdésekhez szólnak hozzá.

A nyelvkönyveknek ez a típusa késő középkori fejlemény volt a nyelvpedagógia terén, és először a latin oktatásában vált népszerűvé. A klasszikus, középkorban alkalmazott módszer a nyelvtan bebifláztatása után klasszikus szerzők szemelvényeinek memorizálására épült. Ehhez képest újdonságot jelentett a beszédhelyzeteket szimuláló könyvecskék megjelenése, amelyek közül a legismertebb a már említett Rotterdami Erazmus *Colloquia Familiaria*ja.²⁹ Az új típusú tankönyv – miközben nem szorította ki végleg a régi típusú, klasszikusokra épülő szemelvénygyűjteményt – nagy népszerűsége miatt és még a 16. században megjelentek a vernakuláris nyelvekre alkalmazott példányai; sőt megindult specializálódása is: a kimondottan utazóknak készült beszélgetési útmutatók írásának máig élő tradíciója erre az időszakra nyúlik vissza.³⁰ A török nyelv tanulásához mindazonáltal Harsányi Nagy Jakab előtt nem írt senki hasonló segédkönyvet: az 1660–70-es években megjelenő többi munka a klasszikus leíró nyelvtanok és szótárak kategóriájába tartozik.³¹ A tematikusan csoportosított szóanyag Harsányi módszerét korának legnagyobb újtójával, Comeniusszal rokonítja – ami persze megszorításokkal értendő, hiszen a cseh pedagógus számos új eredménye, mint a fokozatosság elve (tehát hogy a könnyebbtől a nehezebb felé halad) vagy a vizuális eszközök használata hiányzik az erdélyi török deák munkájából.³² Ha a török nyelv tudományos feldolgozásáért kortársai, mint a bécsi udvarban szolgáló Gianbattista Podestà és Franz Mesgnien von Meninski többet tettek is, a nyelvkönyvről alkotott modern elképzeléseinkhez Harsányi munkája áll közelebb.

Ugyanakkor Harsányi Nagy Jakab könyve – akárcsak Rotterdami Erazmusé – nemcsak a nyelvtanítást tűzte ki célul. Míg a holland humanista által írt szatirikus párbeszéd az olvasó morális épülését szolgálja, Harsányi az Oszmán Birodalomról rendelkezésre bocsátott részletes információival egész konkrét politikai célt tűzött ki maga elé. Amint azt a könyv végén olvasható, latin nyelvű beszédében közli is: célja az volt, hogy elérje Európa keresztény fejedelmeinek összefogását a török ellen. A könyv kiadásának éve, 1672 kiváló apropót szolgáltatott mindehhez, hiszen ebben az évben a Lengyelország elleni oszmán támadás hírei egész Európát lázban tartották.³³ Nem Harsányin múltott, hogy az általa kívánt hatást mégsem sikerült elérnie, inkább az alacsony példányszámon: Johannes Christian Clodius lipcsei orientalista, aki 1730-ban újra kiadta Harsányi néhány dialógusát török nyelvtanának mellékletében, az előszóban hálás köszönettel emlékezett meg a berlini királyi könyvtárossról, akitől hozzájutott ehhez a ritka könyvhöz.³⁴ Az erdélyi turkológus politikai felvetéseire egyáltalán nem ismerünk reakciót. A könyv ma Wolfenbüttelben, illetve Varsóban található példányain azonban számos marginális feljegyzés van: a

latin betűvel szedett török szavak mellé arab betűs megfelelőiket is felírták a könyv különböző tulajdonosai.³⁵ Harsányi tehát, ha politikai programja nem is gyakorolt hatást, a *Colloquia* másik célját legalábbis részlegesen mégis elérte, és könyve, kis példányszáma ellenére sem maradt ki teljesen a keleti nyelvek iránt érdeklődő európai *respublica litteraria* vérkeringéséből.

■ JEGYZETEK

1. Horn Ildikó: Nyelvtanulás – nyelvtudás az Erdélyi Fejedelemségben. *Történelmi Szemle* 2009. 1. 45–58.
2. Mindmáig talán a legjobb összefoglalás a 17. századi tananyagról és az erdélyi kollégiumok állapotáról: Bán Imre: Apáczai Csere János. Akadémiai, Bp., 1958. 42–59.
3. Szabó Károly (kiad.): A gyulafehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata. In: *Történelmi Tár* 1879. 797–805.
4. Apáczai Csere János: A bölcsesség tanulásáról. In: *Magyar gondolkodók 17. század.* (Szerk. Tarnóc Márton) Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1979. 640–643; Bán Imre: i.m. 51.
5. Apáczai Csere János: i. m. 633–635, 643–644.
6. A török nyelv tanulásáról lásd Bethlen Miklós: Élete leírása magától. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. (Szerk. V. Windisch Éva) Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1980. 541. Bár Dienes Dénes amellett érvel, hogy Bethlen Miklós túlzásba esett, amikor azt állította, hogy Keresztúri anélkül tanított számos nyelvet, hogy maga ismerte volna őket, ám a törökkel kapcsolatban neki sincs ellenvetése. Lásd: Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655). Szerzői kiadás, Sárospatak, 2001. 90–93.
7. Legújabbban lásd Pakucs Mária: Sibiu – Hermannstadt. *Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania.* Böhlau, Köln – Weimar – Wien, 2007.
8. Bíró Vencel: Erdély követei a Portán. Minerva, Cluj, 1921. Az erdélyi követség szervezeti felépítésére az Apafi-korban szintén nagyon informatív: Molnár István: Rozsnyai Dávid török deák. *Stephaneum*, Bp., 1909.
9. A dragománokról mint hírforrásokról lásd Ágoston Gábor: Birodalom és információ. Konstantinápoly mint a korai európai információs központja. In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjes Géza emlékére.* (Szerk. Hausner Gábor) *Argumentum*, Bp., 2005. 48–54. A császáriakról: Peter Meienberger: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in dem Jahren 1629-1643. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Lang, Bern – Frankfurt, 1973. 94–95; a holland követségről: Alexander de Groot: *The Dutch Nation in Istanbul, 1600–1985. A Contribution to the Social History of Beyoğlu.* *Anatolica* 1987. 14. 135; a 17. század közepén létrejövő főtolmácsi hivatalról: Nestor Camariano: *Alexandre Mavrocordato le Grand Dragoman. Son activité diplomatique.* Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1970.
10. Reniger jelentése III. Ferdinándnak (Konstantinápoly, 1653. jún. 16.) többek között arról informálja a császárt, hogy a Zülfikár ágának szánt 100 dukát egy részének kifizetését visszatartotta, mert az előző év ősze óta nem kapott tőle igazán hasznos információt. Lásd ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 126. Fasz. 62/b. Konv. D. fol. 168v (= MOL Filmtár X 880 W3584 tekercs). Zülfikár ágáról lásd még Bíró Vencel: i.m. 97; Kármán Gábor: *Translation at the 17th century Transylvanian embassy at Constantinople.* In: *Osmanische Orient und Ostmitteleuropa* (Hrsg. von Robert Born und Stephan Conermann). Steiner, Stuttgart, 2010 (megjelenés előtt).
11. A kérdés áttekintéseit adják Ágoston Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára.* (Szerk. Nagy Mariann) JPTÉ – MTA TTI, Bp. – Pécs, 1997. 94–95.; Kerekes Dóra: A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején. *Századok* 2004. 148. 1196–1202. A velencei és francia tolmácsképzésre: Isabella Palumbo Fossati Casa: *L'École vénitienne des „giovanni di lingua”, illetve Andrei Pippidi: Drogmans et enfants de langue.* La France de Constantinople au XVIIe siècle; mindkettő in: *Istanbul et les langues orientales. Actes du colloque organisé par l'IFEA et l'INALCO à l'occasion du bicentenaire de l'École des Langues Orientales.* Istanbul 29–31 Mai 1995. (Ed. Frédéric Hitzel). L'Harmattan, Paris – Montréal, 1997. 109–122. ill. 131–140. Lásd még Robert Mantran: *La vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et de ses successeurs (XVIe et XVIIe siècles).* Hachette, Paris, 1965. 171. A császáriakra lásd Kerekes Dóra: i. m., illetve a korai kezdeményezésekre: Peter Meienberger: i. m. 95–96. A császári tolmácsokkal kapcsolatos problémákra a 17. század közepén: Hiller István: *A tolmácsper.* In: *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára.* (Szerk. Horn Ildikó) ELTE BTK Középkori és Kora-újkor Magyar Történelmi Tanszék, Bp., 1993. 147–186. A lengyelekről lásd Tadeusz Majda: *L'École polonaise des langues orientales d'Istanbul au XVIIIe siècle.* In: Frédéric Hitzel: i. m. 123–128. Lásd még Dariusz Kolodziejczyk: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century).* An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. Brill, Leiden, 2000. 178–179.
12. Vesna Miović: *Dragomans of the Dubrovnik Republic. Their Training and Career.* *Dubrovnik Annals* 2001. 5. 83–84.
13. Részletesen lásd Kármán Gábor: *Az erdélyi török deákok. Kora újkori értelmiségiek állami szolgálatban.* *Sic Itur ad Astra* 2006. 1–2. 155–182.
14. Fogarasi János postakövetről mint tolmácsról lásd Cserményi Mihály levelét Bornemisza Annának (Drinápoly, 1665. aug. 29.). *Török-magyarokori állam-okmánytár.* IV. (Szerk. Szilády Áron és Szilágyi Sándor) Eggenberger, Pest, 1871. (a továbbiakban: TMÁO IV. 261. Ő egyike volt a fejedelemség leghosszabb ideig hivatalban lévő „postáinak”: első említése 1646-ból származik, az utolsó 1683-ból. Kovács Péter, akinek postaköveti tevékenységét 1664–1668 között tudjuk dokumentálni, Székely Mózes I. Apafi Mihálynak írott levelében szerepel tolmácsként (Drinápoly, 1668. ápr. 2.). TMÁO IV. 407. Általában a „postákról” lásd Bíró Vencel: i. m. 101–105.

15. Lásd Szilvási Bálint követ panaszát, amelyet az 1659-es beszercei országgyűlés naplójából ismerünk: Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel XII. 1658–1661. (Szerk. Szilágyi Sándor) Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1887. 188.
16. „Az erdélyi török deákok” című cikkemben összeállított listájuk javított verzióját lásd Kármán Gábor: Translation... i.m
17. Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai. (Szerk. Szilágyi Sándor) Eggenberger, Bp., 1867. (Monumenta Hungariae Historica. Ser. II. Scriptores, 8., a továbbiakban MHHS VIII. 276–278; 320–330; Molnár István: i. m. 20–21.
18. Romosz hodzsájáról: Sebesi Ferenc jelentése II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1653. szept. 14.) Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez. (Szerk. Szilágyi Sándor) Eggenberger, Bp., 1874. (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria, 23., a továbbiakban MHHD XXIII. 129–131; Harsányiéről: Thordai Ferenc jelentése II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1654. máj. 19.). Uo. 349.
19. Rozsnyai, naplója szerint, 1664 májusában napi 2 oszpora (akcse) fizetségért fogadott fel egy hodzsát, majd augusztusban helyette egy másikat választott, akinek naponta 4 oszporát fizetett. MHHS VIII. 276–277. Azt Harsányi esetéből tudjuk, hogy a hodzsza mindennap felkereste: Harsányi Nagy Jakab jelentése II Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. jún. 27.) MHHD XXIII. 398. Rozsnyai fizetése 100 aranyforint (200 tallér volt). Rozsnyairól Elekes Mihály: Rozsnyai Dávid élete és művei. Traub, Szeged, 1905. 24; úgy tűnik, ez általános járandósága volt a fordítással foglalkozóknak: Zulfikár ugyanennyi fizetést kapott, lásd Bíró Vencel: i. m. 97. A 17. század nagy részében 100 akcse ért egy tallért.
20. Boldvai Márton jelentése II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1652. júl. 27.). MHHD XXIII. 111.
21. Rozsnyai egyetlen alkalommal jegyezte fel, hogy „vöttem az hoczától egy török császár donatioját”, ez 206 akcséjébe került. Lásd MHHS VIII. 276–277. Rozsnyai „Történt dolgok I. Ferdinándtól I. Leopoldig” címet viselő munkája jórészt oszmán oklevélgyűjteményét tartalmazza: MHHS VIII. 23–261.
22. Franz Babinger: Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls. Die Welt des Islams 7 (1919) 3–4. 103–116; Alastair Hamilton – Francis Richard: André Du Ryer and Oriental Studies in Seventeenth-Century France. The Arcadian Library – Oxford University Press, London – Oxford, 2004. 59–71.
23. Drzavna Arhiva u Dubrovniku, Acta Turcarum.
24. A tanulmány Harsányi Nagy Jakabról szóló, befejezés előtt álló disszertáción alapul. Amellett, hogy számos kisebb kérdés tárgyalását el kellett hagynom, ezúttal arra sincs lehetőségem, hogy az életrajz vitatott elemeivel kapcsolatos kérdéseket részletesen ismertessem. Harsányi eddigi leghosszabb életrajza: Herepei János: A váradi kollégium és a Rákócziak. In: Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei. (Szerk. Keszthelyi Bálint) Szegedi József Attila Tudományegyetem I. Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Bp. – Szeged, 1966. 52–63.
25. Az egyetemi tanulmányokra lásd Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. József Attila Tudományegyetem, Szeged 1992. 95; Gömöri György: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest, 2005. 51, 72. A szatmárnémeti zsinatra: Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Akadémiai, Budapest, 1952. 112.
26. A kancelláriai írnokságról lásd Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Akadémiai, Budapest, 1980. 191, 260. A török deákságról lásd Kármán Gábor: Az erdélyi török deákok. I. m. 164.
27. A diplomáciai utakhoz lásd Gheorghe Stefan levelét Frigyes Vilmos brandenburgi választónak (Frankfurt an der Oder, 1662. okt. 19.) és annak válaszát (Kolberg, 1662. szept. 27.). Tesauru de monumente istorice pentru Romania. III. (Ed. Alexander Papiu Ilarianu) Rasidescu, Buc., 1864. 80–82; Gheorghe Stefan levele Magnus Gabriel De la Gardie-nak (Dorpat, 1663. szept. 13.), Harsányi petíciója és Gheorghe Stefan levele XI. Károly svéd királynak (Dorpat, 1663. nov. 16.). Documente privitoare la Istoria Românilor IX/1. 1650–1747. (Ed. Euxodius de Hurmuzaki) Socecu & Teclu, Buc., 1897. 205–208. A brandenburgi titkos tanácsossággal kapcsolatos adatokat lásd Kármán Gábor: Az erdélyi török deákok. I. m. 164–165.
28. 1679 októberében Harsányi még bejegyzést írt Hodosi Sámuel album amicorumába, lásd Országos Széchényi Könyvtár Oct. Lat. 777. fol. 45v. Frigyes Vilmos választófejedelem dekrétuma az elhunyt Harsányi adósságainak rendezése ügyében 1684. máj. 27-én kelt. Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (Berlin-Dahlem) I. HA Geheimer Rat, Rep. 9. Allgemeine Verwaltung, J 16 fasc. 3. fol. 65.
29. Talán meglepő, hogy a mostanában elsősorban erkölcsjobbító célzata miatt ismert Colloquia Familiariát a kora újkorban eredeti, nyelvtanítást segítő funkciójában is használták az iskolai oktatásban, lásd Aloys Bömer: Die lateinischen Schülergespräche der Humanisten. Auszüge mit Einleitungen, Anmerkungen und Namen- und Sachregister. Harrwitz, Berlin, 1897. 83–94. A 15–16. századi latin „beszélgetőkönyvek” tradíciójáról lásd: Manfred Fuhrmann: Latein und Europa. Geschichte des gelehrten Unterrichts in Deutschland von Karl dem Großen bis Wilhelm II. DuMont, Köln, 2001. II. 70–71. A középkori módszerekről lásd Aloys Bömer: i.m. 9.; Holger Klatt: Fremdsprachen in der Schule. Die Lehrbuchtradition des Sebald Heyden. In: Die Volkssprachen als Lerngegenstand im Mittelalter und in der frühen Neuzeit: Akten des Bamberger Symposiums am 18. und 19. Mai 2001. (Hrsg. von Helmut Glück) de Gruyter, Berlin – New York, 2002. 80–81.
30. Helmut Glück – Libuše Spáčilová: Einleitung. In: Deutsche Sprachbücher in Böhmen und Mähren vom 15. Jahrhundert bis 1918. Eine kommentierte Bibliographie. (Hrsg. von Helmut Glück et al.) de Gruyter, Berlin – New York, 2002. p. IX–XI. Az utazóknak írott beszélgetőkönyvekről lásd Antoni M¹czak: Travel in Early Modern Europe. Polity, Cambridge, 1995. 35–40.
31. Franz Babinger: i.m. 103–116; Alastair Hamilton – Francis Richard: i.m. 59–71.
32. Helmut Glück – Libuše Spáčilová: i.m. XI. Jean-Antoine Caravolas: La Didactique des Langues. Précis d’Histoire I. 1450–1700. Les Presses de l’Université de Montréal – Gunter Narr, Montréal – Tübingen, 1994. 339–369.

33. Részletesen lásd Kármán Gábor: Harsányi Nagy Jakab változó törökképe. Megjelenés előtt az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya 2008 szeptemberében, Esztergomban rendezett Identitás és kultúra a török hódoltságban című konferenciájának kötetében.

34. Johannes Christian Clodius: Grammatica Tvrcica necessariis regvlis præcipuas lingvæ difficultates illvs-trans, ac aliquot colloqviiis et sententiis Tvrcicis avcta. Deer, Lipsiæ, 1729. Megjelent Clodius következő műve mellékleteként: Compendiosum Lexicon Latino-Tvrcico-Germanicum. Deer, Lipsiæ, 1730. A hivatkozott részt lásd 7–8.

35. A könyvek lelőhelye: Herzog-August-Bibliothek (Wolfenbüttel) Xb 3116; illetve Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (Varsó) 28.20.3.3986. A két példánnyal kapcsolatos adatokért Ács Pálnak, illetve Natalia Królikowskának tartozom köszönettel.

